

Ірина Криницька

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ В БУДИНКАХ-ІНТЕРНАТАХ ДЛЯ ДІТЕЙ З ВАДАМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ

Аналізуються проблеми і перспективи соціальної освіти в спеціальних будинках для дітей з вадами розумового розвитку. Соціальну освіту охарактеризовано найперше як процес навчання соціальних компетенцій, необхідних для інтеграції та адаптації особливих дітей у суспільство. Визначено, що соціальна освіта формується за двома напрямками – забезпеченням освітою фахівців і наданням необхідних соціальних компетенцій дітям.

Окреслено основні перешкоди для якісної освіти на організаційному й суспільному рівнях. Визначено основні напрями створення належних умов для соціальної освіти, серед яких – інформаційно-правовий, освітній, науковий, соціально-медичний, соціально-психологічний, соціально-економічний, соціокультурний тощо.

Ключові слова: соціальна освіта, дитячі будинки-інтернати, діти з вадами розумового розвитку, соціальні компетенції.

Iryna Krynytska

PROBLEMS AND POSSIBILITIES OF SOCIAL EDUCATION IN BOARDING SCHOOLS FOR CHILDREN WITH MENTAL DISABILITIES

The article analyzes problems and possibilities of social education in special boarding schools for children with mental disabilities. The author describes social education as the process of learning social competencies required for integration and adaptation of such children in the society. As it is determined social education

is developing in two directions – training for professionals and teaching necessary social competences for children.

The author outlines main obstacles at the organizational and societal levels in providing quality education and determines the basic directions of the formation of proper conditions for social education, namely: information-legal, educational, scientific, social, medical, social, psychological, socio-economic, socio-cultural etc.

Keywords: social education, boarding school, children with mental disabilities, social competences.

В умовах сучасного українського суспільства, спрямованого на розвиток соціального захисту різних категорій населення, підвищення рівня їхнього життя, дуже актуальним є сприятливе освітнє середовище для дітей з вадами розумового розвитку. Зокрема, сьогодні особливе значення має якість соціальної освіти в дитячих будинках-інтернатах для дітей з вадами розумового розвитку.

Дітей, які потребують корекції фізичного та/або розумового розвитку, в Україні понад 1 млн., тобто 12% від загальної кількості дітей у країні¹. Водночас у державі налічується близько 50 дитячих будинків різних типів, у яких виховуються діти з особливостями психічного розвитку. Майбутня інтеграція їх у суспільство має серйозні обмеження, оскільки соціальне знання та соціальний капітал цих дітей має дуже низький показник, нерозвинутими є їхні соціальні вміння.

Однією із форм соціального капіталу є освіта², яка має фундаментальне значення для повної чи часткової соціалізації дітей з особливими потребами. Водночас соціальна освіта формує засадничі принципи для розвитку інтеграції дітей з вадами розумового розвитку в суспільство, тому ця тема є актуальною для подальших наукових розвідок.

Соціальна освіта у дитячих будинках – тема мало досліджувана, часткові знання можна почерпнути із наукових праць про інклюзивну освіту, соціалізацію/адаптацію дітей з вадами розумового розвитку. Серед зарубіжних та вітчизняних вчених, які досліджували проблеми інтеграції осіб з порушеннями психофізичного розвитку у суспільство – В. Бондар, В. Засенко, А. Колупаєва, В. Синьов, В. Тарасун, Л. Шипіцина, Н. Шматко³, Л. Гречко, О. Проскурняк, І. Татьянчикова. Безпосередньо досліджували

---

¹ Інклюзивне навчання / Відділ освіти виконавчого комітету Ржищівської міської ради Київської області – Методичний кабінет відділу освіти [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.rzhyschiv-osvita.edukit.kiev.ua>.

² Дж. Коулман. Капитал социальный и человеческий // *Общественные науки и современность* (2001, №3), с. 122-139.

³ Там само.

питання соціальної освіти російські вчені – С. Єгорова, Л. Старовойтова, Л. Самсоненко, В. Ярська та ін. Водночас недостатньо описана специфіка соціалізації дітей з особливими потребами через заходи соціальної освіти в дитячих будинках.

Діти з відхиленнями психофізичного розвитку мають, як відомо, сталу соціальну дезадаптацію, що обмежує інтеграцію в соціум⁴. У державі існує соціально-правова база, яка відповідає за соціальні умови життєдіяльності та становлення таких дітей як повноцінних членів суспільства. Забезпечення соціального захисту неповнолітніх в дитячих будинках регулюється Типовим положенням «Про дитячий будинок-інтернат» 2001 р. та Положенням «Про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» 2012 р. В одному із положень задекларовано «забезпечення соціального захисту... та соціальної адаптації вихованців з урахуванням стану здоров'я, індивідуальних особливостей психофізичного розвитку вихованців»⁵. Маючи нормативне підґрунтя, досліджувана у цій статті тема сьогодні дуже актуальна.

Соціальну освіту можна характеризувати щодо об'єктів її забезпечення та відповідно до суб'єктів її отримання. У першому випадку йдеться про специфіку підготовки фахівців соціальної сфери для роботи з дітьми, надання соціальних послуг, набуття навиків для роботи у соціальній сфері, що є складовою професійного рівня фахівця; у другому (на якому ми й зосередимося) – про організацію соціального навчання та виховання дітей для набуття соціальних компетенцій, вміння самообслуговування та/чи надання різного роду послуг для роботи у соціальній сфері.

Мета соціальної освіти – це вплив, підтримка, розвиток людини у людині, сприяння розвитку механізмів її саморегуляції, самоорганізації, саморозвитку і самозахисту...⁶. Відповідно до поглядів філософа К. Мангейма, саме соціальна освіта формує людину в конкретному суспільстві і для конкретного суспільства⁷. Соціальна освіта, загалом, спрямована на здобуття соціальних компетенцій, що є здатністю «людини бути конгруентною

---

⁴ О. Проскурняк. Формування комунікативних навичок як складова соціальної адаптації дітей з обмеженими розумовими можливостями // *Дефектологія* (2004, №1), с. 24-27.

⁵ Положення «Про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 10.09.2012, №995/557 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1629-12>.

⁶ С. Єгорова. Сущность социального образования // *Ученые записки Российского государственного социального университета* (2009, вип. 11), с. 58.

⁷ К. Манхейм. *Диагноз нашего времени* / пер. з нім. і англ.; відп. ред., упоряд. Я. М. Бергер та ін. Москва 1994, с. 461.

частиною соціуму, реалізовувати власні потреби і цілі шляхом створення партнерських стосунків з іншими особами, згідно з їхніми очікуваннями, потребами і цілями в межах суспільно прийнятної поведінки»⁸. Зміст соціальної компетентності складають взаємозв'язки знань, умінь, навичок та досвіду⁹, що мають фундаментальне значення для соціалізації особистості та її входження в соціальні групи. Основними видами соціальних компетенцій є автономна, інтерактивна та суспільна. Автономна стосується набуття навиків для особистісного розвитку, інтерактивна – спрямована на взаємодію з «іншим». Серед них зроблено акцент на суспільній компетентності – здатності людини розуміти та виконувати вимоги суспільства, в якому вона існує. Йдеться про очікування соціуму та конкретної іншої людини (як носія цінностей та правил суспільства), з якими людина створює відносини¹⁰. Отже, суспільна компетентність забезпечує соціалізацію особистості, її інтеграцію в соціум та зв'язки із суспільством. Водночас соціальна освіта має допомагати отримувати соціальні компетенції і включає організацію цього процесу.

У соціальній освіті суб'єктом вивчення, на думку педагога С. Єгорова, є не свідомість людини, а вона сама, з її інтелектуальним, духовним, моральним і культурним потенціалом¹¹. Саме соціальна освіта може допомогти дитині з помірним відхиленням у розвитку соціалізуватися та інтегруватися в суспільство як повноцінний його представник. Власне стан соціальної освіти демонструє соціокультурний розвиток суспільства (Л. Самсоненко), його готовність дотримувати права всіх категорій населення.

Сьогодні навчання дітей орієнтуватися в життєвих ситуаціях, приймати відповідні рішення дуже вагоме для суспільного розвитку. Особливо це стосується осіб із вадами психофізичного розвитку: більшості складно вступати в самостійне життя та трудову діяльність, адекватно співставити свої можливості з потребами суспільства¹². Дослідження

⁸ О. Ковальова. Модель соціально-комунікативної компетентності // *Розвиток соціально-комунікативної компетентності обдарованих учнів початкової школи: посібник* / Н. В. Лук'янчук, Н. А. Климова, О. А. Ковальова, Ю. Ю. Савченко та ін.; за заг. ред. Н. В. Лук'янчук і Н. А. Климової. Київ 2014, с. 70-82.

⁹ Н. Василенко. Соціальна компетентність: сутність, структура, розвиток // *Нова педагогічна думка: наук. журн.* [Рівнен. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти, Рівнен. держ. гуманіт. ун-т; гол. ред. М. А. Віднічук] (2011, № 2), с. 63-65.

¹⁰ О. Ковальова. Модель соціально-комунікативної компетентності, с. 70-82.

¹¹ С. Єгорова. Суцільність соціального образования, с. 58.

¹² І. В. Татьянчикова. Соціалізація дітей з порушеннями психофізичного розвитку // *Актуальні питання корекційної освіти* (2011, вип. 2), с. 242-250.

виявили, що у ранньому віці несформованість комунікативних навичок призводить до стійких проявів дезадаптації в учнів 5 класів. Це, зокрема, тривожність, недовіра до оточуючих, порушення норм поведінки, конфліктність, почуття неповноцінності, труднощі спілкування, внутрішня напруженість, втома та ін.¹³ Всі ці фактори створюють бар'єри для соціальних компетенцій, мають вплив на рівень соціальної освіти, водночас відображають її потребу.

Окрім суті й завдань соціальної освіти, маємо поставити питання про можливість застосування власних соціальних компетенцій дітьми з особливими потребами, оскільки вони мають обмежені можливості для реалізації своїх навичок. На державному рівні для таких дітей не забезпечена якісна соціальна освіта, а також не створена платформа для подальшого застосування здобутих компетенцій.

Основними перешкодами для якісної соціальної освіти є організаційні та суспільні труднощі.

Серед організаційних перешкод можна виокремити:

- подекуди незадовільні умови перебування дітей;
- змішаний характер будинків через одночасне перебування у них дітей з різними психологічними станами;
- відсутність черговості дій установ державного рівня, зацікавлених створювати відповідні умови та надавати послуги;
- неякісні послуги медико-соціальної реабілітації;
- відсутність єдиного координаційного органу врегулювання проблеми та недостатньо ефективна робота соціальних служб;
- міжвідомчі розбіжності;
- некомпетентність фахівців і недостатня кількість освічених кадрів;
- незабезпеченість методичними матеріалами чи іншими ресурсами, інфраструктурою;
- низький рівень оплати послуг із надання соціальної освіти;
- відсутність комплексних програм соціальної освіти та незалежної оцінки ефективності діючих локальних програм підтримки особливих дітей;
- відсутність інвестицій в наукові дослідження теми, що розглядається;
- незацікавленість державних органів реально вирішувати проблему.

---

¹³ О. Проскурняк. Формування комунікативних навичок.

На організаційному рівні відсутні відповідні цільові програми соціальної освіти дітей з вадами розумового розвитку; на державному та регіональному рівнях недостатньою є фінансова підтримка для вироблення таких програм. У дослідницьких пошуках відбувається зміщення акцентів з проблеми освіти на умови перебування дітей у закладах, що є окремим предметом для вивчення. Попри задеклароване завдання сприяти соціальній адаптації дітей у соціум на різних рівнях, конкретних кроків та механізмів реалізації цих положень немає. Водночас, навіть якісно прописані закони і належні умови для дітей не можуть забезпечити зміну в установах населення, що могло б для дітей стати важливим кроком до реалізації здобутих соціальних навиків у суспільстві.

Серед суспільних труднощів найбільш вагомими є:

- відсутність ідентифікації проблеми на місцевому рівні;
- відсутність відкритої інформації від органів місцевого самоврядування щодо кількості дітей, які знаходяться у ДБ для дітей з вадами розвитку;
- відсутність механізму моніторингу ситуації в кожному регіоні та назагал;
- ізольованість середовища, де перебувають діти;
- відсутність громадянської активності й відповідальності, соціальна байдужість до проблеми;
- недостатня мотивація фахівців надавати якісні послуги;
- соціальна стигматизація дітей.

Слід зазначити, що сьогодні особливо необхідна робота, спрямована на усвідомлення наслідків неприйняття «інакшості» цих дітей, підвищення соціальної культури населення, природного відчуття толерантності та соціальної відповідальності як на законодавчому, так і на побутовому рівні, що актуальне в юридичній та соціальній сферах. Морально-правова легітимація дітей з особливими потребами у суспільстві може створити платформу дестигматизації, що дозволить реалізовувати набуті та отримувати нові соціальні знання. Оскільки носієм соціальної прийнятності «інакшості» є індивід, треба сформуванню свідоме ставлення до таких громадян, надати суб'єктивної значущості реалізації їхнього права на соціальні компетенції і можливості подальшого застосування. Відповідно таке прийняття має відбуватися паралельно з виробленням соціальних цінностей: моральних (на основі свого ставлення до дітей) та ідеологічних (на основі загального суспільного фактичного сприйняття). Також виникає необхідність виокремлення відповідних напрямів надання та застосування соціальної

освіти, що є темою дослідницьких пошуків. Зокрема, слід не лише сприяти ідентифікації людини з суспільством, але й слідкувати за її інтеграцією в суспільство (за В. Москаленко).

У соціальній освіті головне – не теоретичне наповнення, а практичний інструментарій¹⁴. Одне з основних завдань програми – вироблення освітньо-виховних, культурних, просвітницьких та інформаційних заходів, а також конкретних методик та технік роботи з дітьми. Необхідно активно застосовувати соціально-психологічні інструменти формування соціального знання дітей, їхньої колективної та індивідуальної свідомості за посередництвом впливу уявлень, соціальних установок, традицій, правил і норм суспільного життя тощо. Тут необхідна інтеріоризація в буденну свідомість і втілення у повсякденній поведінці куди ширшого кола моральних настанов¹⁵, правил, які стосуються сфер можливого перебування дітей з вадами розумового розвитку в суспільстві.

Сьогодні постала потреба актуалізації проблеми соціальної освіти для особливих дітей на загальносуспільному рівні, адже для середньостатистичного громадянина такої проблеми не існує. Це явище залишається актуальним тільки для самих дітей та найближчих до них осіб, частково для працівників соціальних служб, що може бути пов'язане з поганою поінформованістю населення, низьким рівнем альтруїзму, високим рівнем байдужості в суспільстві, педагогічною некомпетентністю та ін. Внаслідок цього виникає потреба розпочати заходи з підвищення загального освітньо-виховного та культурного рівня громадян, особливо дітей, вироблення комунікативної толерантності у міжособистісній взаємодії, а найголовніше – використання комплексного науково-практичного соціального програмування та прогнозування методики надання соціальної освіти, що забезпечить дітям умови для реалізації засвоєних соціальних знань.

Формування необхідних умов реалізації соціальної освіти та здобутих компетенцій дітей з вадами розумового розвитку має проводитись не тільки локально у середовищі перебування дітей, але й на усіх суспільних рівнях, за конкретними напрямками: соціальним, просвітницьким, освітнім, соціально-медичним, соціально-психологічним, соціально-культурним, науковим, соціально-економічним тощо.

Соціальний напрям передбачає найперше інформування суспільства про досліджувану тему через відкритий інформаційний простір до/щодо таких

---

¹⁴ С. Егорова. Сущность социального образования, с. 58.

¹⁵ І. Мартинюк. Формування поведінкових стратегій за умов аномії: легітимована нелегітимність // *Поведінкові стратегії населення як чинник модернізації (досвід емпіричного дослідження)* / за ред. О. Злобіної. Київ 2012, с. 104.

дітей та специфіку їх захисту в суспільстві через поширення брошур, буклетів окремо для дорослої та дитячої аудиторії. Слід наголосити на доцільності різноманітної соціальної реклами, роликів, короткометражних стрічок, що є економічно обґрунтованим та вкрай ефективним способом поширення інформації. Такі заходи необхідні, оскільки сьогодні в інформаційному просторі мало повідомлень щодо такої молоді, особливо тієї, яка знаходиться на державному утриманні, проте може працювати у трудовій сфері, сфері соціального підприємництва, проєктах. Через інформаційний вакуум формується спеціальна система соціального знання, яка ґрунтується на дискримінації особливих дітей. Таким чином, виникне необхідність створення механізму, за посередництвом якого ця проблема буде «почутою».

Просвітницька діяльність в інформаційній сфері на мезорівні аналізу суспільства передбачає обов'язкове створення та фаховий супровід проєктів, програм та акцій для таких дітей, що допоможе здобути особливим дітям навички соціальної та комунікативної компетентності, продемонструвати свої здібності. Успішним має стати проведення вуличних інтерактивних театрів, телевізійних програм (що вже частково реалізовується), використання методу «живої книги», аналізу кожної ситуації і життєвої історії, створення офіційних форумів допомоги для осіб із особливостями розвитку. Керівникам дитячих будинків потрібно організувати Дні відкритих дверей, концерти, соціальні фестивалі, де діти зможуть здобувати новий досвід та демонструвати власні вміння. Це зробить систему спеціальних закладів відкритішою для соціуму. Одним із напрямів діяльності ЗМІ має стати періодичне висвітлення інформації про особливості соціальної освіти – для того, щоб ця тема не залишалася в категорії спеціальної літератури.

Освітній напрям забезпечення соціальної освіти дітей з особливостями розвитку можна характеризувати за двома субнапрямами: спеціально- та загальноосвітнім. Спеціальноосвітній передбачає однозначну й комплексну освіту та додаткові компетенції соціальних працівників, освітян, соціальних педагогів та інших фахівців, які можуть бути корисними у «формуванні навиків організації механізмів поведінки учасників процесу навчання»¹⁶. У останніх слід формувати спеціальні навички, оскільки діти, які мають легкий та середній ступінь порушень, можуть інтегруватися у професійну сферу або по завершенні терміну перебування у будинках залишатися в них і допомагати персоналу, брати участь у громадській роботі.

¹⁶ С. Егорова. Сущность социального образования, с. 58.

Загальноосвітній напрям має ґрунтуватися на основах творення знань та досвіду в дітей за такими категоріями, як: мораль, цінності, суспільні норми і правила, права, правила комунікації, почуття і стосунки, розвиток емпатії, соціальні ролі, визначення поваги, розуміння норм і вимог соціуму, уявлення про навколишній світ, соціальні групи – сім'ю, школу, обирання свого місця в соціумі.

Соціально-медичний напрям передбачає медичний супровід дітей, а *соціально-психологічна діяльність* – надання соціальної освіти через форми роботи, які потрібно проводити на мікро- та мезорівнях, за посередництвом комплексної індивідуальної та групової роботи з дітьми, консультацій, тренінгів контролю поведінки і агресії, психології спілкування.

У програмі надання соціальних знань та навиків найбільш ефективним буде використання ігрових методів, інноваційних форм роботи, таких як: метод художніх аналогій, психодрама, казкотерапія, кінотерапія, арттерапія, арома-терапія тощо, що може стати додатковим інструментом для адекватної життєвої стратегії¹⁷ дітей з вадами розумового розвитку. Водночас застосування цих методів буде доцільним тільки у комплексі із створенням розвиваючого середовища та інфраструктури для соціальної освіти.

Функції *соціально-культурного напрямку* діяльності реалізуються на мезо- та макрорівнях суспільного життя і полягають у дестигматизації дітей та боротьбі із соціальною байдужістю і упередженим ставленням. Основні завдання необхідно виконувати через активізацію громадян та сприяння розвитку соціальної відповідальності.

Науковий напрям ґрунтується на науковому супроводі проблеми та розробці стратегії розвитку соціальної освіти і бази для її застосування, із використанням міждисциплінарного підходу. Доцільними є міжвідомча взаємодія, створення єдиного координаційного органу для організаційно-методичного та наукового забезпечення матеріалами державних і громадських служб допомоги¹⁸. Створення центральної установи чи громадської організації забезпечить інформаційне поле для ефективної діяльності та координації органів та установ, які працюють з дітьми з особливими потребами.

---

¹⁷ І. Мартинюк, М. Кухта. Специфіка побудови життєвих стратегій та перспектив представниками різних вікових груп // *Соціологія, політологія: наук. журн.* (Київ 2014, №1), с. 36-37.

¹⁸ Ю. Онишко. *Медико-соціальна допомога дітям, які зазнали насильства в сім'ї: Програма циклу тематичного вдосконалення лікарів.* Київ 2010, с. 29-30.

Соціально-економічний напрям діяльності спрямований на покращення економічного розвитку міста та конкретного району, де знаходиться заклад для дітей з вадами розумового розвитку, який має бути забезпечений відповідною інфраструктурою – громадськими організаціями, творчими майстернями, соціальними підприємствами, які зможуть забезпечити соціальний супровід дітей та створити умови для реалізації набутих компетенцій. Така послуга має бути відновлюючою, націленою на адаптацію особистості до умов середовища і забезпечення трудової зайнятості.

Слід застановитися, що у реалізації цих завдань базовим має стати не територіальна ізоляція, що трапляється часто, а інтеграція, підтримка та створення умов для розвитку особливих дітей.

Для реалізації вказаних напрямів діяльності на державному рівні доцільно розвивати стратегічне планування розвитку соціальної освіти, що дасть змогу попередити проблему. На локальному рівні варто забезпечити діяльність центрів, які б спеціалізувалися виключно на цій тематиці. Важливо налагодити роботу неурядових установ та організацій, забезпечити підтримку та співпрацю із державними установами, запровадити апробацію діяльності всіх відповідальних інститутів, що мають координувати та провадити супровід дитячих будинків для дітей з особливостями розвитку. Звичайно, що тут мова йтиме про можливість інклюзії та інтеграції не лише в освітню сферу, але й у суспільство загалом. Визначальною на цьому етапі є робота соціальних фахівців, що мають створити якісні передумови для входження дітей з легким та середнім ступенями порушень психічного чи розумового розвитку в конкретний соціум. Вироблення й укладання програм соціальної освіти має стати окремим напрямом у наукових і практичних соціальних дослідженнях.

Отже, організація соціальної освіти у дитячих будинках-інтернатах для дітей із вадами розумового розвитку є умовою підвищення рівня успішної соціалізації, оскільки цей процес забезпечує певні соціальні знання, навички та компетенції, необхідні для життєдіяльності в соціумі. Водночас реалізація соціальної освіти гальмується перешкодами організаційного і суспільного рівня, серед яких найбільш актуальними є незабезпеченість необхідною навчальною та професійною інфраструктурою та фаховими кадровими ресурсами, а також суспільна стигматизація й дискримінація дітей з особливостями розвитку, які живуть у дитячих будинках.

Організація соціальної освіти має ґрунтуватися на міждисциплінарному підході і супроводжуватися залученням фахівців у різних напрямках діяльності для виконання основних завдань соціальної освіти та способів її надання. Серед таких основних напрямів є соціальний, просвітницький, освітній, соціально-медичний, соціально-психологічний, соціально-куль-

турний, науковий, соціально-економічний, через які може розвиватися соціальна освіта, забезпечуватися база для реалізації набутих соціальних компетенцій дітей. Організація процесу соціальної освіти має запроваджуватися через співпрацю державного і недержавного сектору, основним завданням яких має бути створення сприятливого соціального середовища та умов для роботи з дітьми, їхнього розвитку й успішної інтеграції в суспільстві.

Перспективи подальших досліджень ґрунтуються на виробленні конкретних програм розвитку соціальної освіти у закладах інтернатного типу, які включатимуть методики та техніки роботи з дітьми.